

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

3-2022

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК.ФЕРГУ

Muassis: Farg'ona davlat universiteti.

«FarDU. ILMIY XABARLAR – НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК. ФерГУ» "Scientific journal of the Fergana State University" jurnali bir yilda olti marta elektron shaklda nashr etiladi.

Jurnal filologiya, kimyo hamda tarix fanlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Oliy attestatsiya komissiyasining doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnaldan maqola ko'chirib bosilganda, manba ko'rsatilishi shart.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 2 sentabrda 1109 raqami bilan ro'yxatga olingan.

Muqova dizayni va original maket FarDU tahririy-nashriyot bo'limida tayyorlandi.

Tahrir hay'ati

Bosh muharrir
Mas'ul muharrir

SHERMUHAMMADOV B.SH.
ZOKIROV I.I

FARMONOV Sh. (O'zbekiston)
BEZGULOVA O.S. (Rossiya)
RASHIDOVA S. (O'zbekiston)
VALI SAVASH YYELEK (Turkiya)
ZAYNOBIDDINOV S. (O'zbekiston)

JEHAN SHAHZADAH NAYYAR (Yaponiya)
LEEDONG WOOK. (Janubiy Koreya)
A'ZAMOV A. (O'zbekiston)
KLAUS XAYNSGEN (Germaniya)
BAXODIRXONOV K. (O'zbekiston)

G'ULOMOV S.S. (O'zbekiston)
BERDISHEV A.S. (Qozog'iston)
KARIMOV N.F. (O'zbekiston)
CHESTMIR SHTUKA (Slovakiya)
TOJIBOYEV K. (O'zbekiston)

Tahririyat kengashi

QORABOYEV M. (O'zbekiston)
OTAJONOV S. (O'zbekiston)
O'RINOV A.Q. (O'zbekiston)
KARIMOV E. (O'zbekiston)
RASULOV R. (O'zbekiston)
ONARQULOVA K. (O'zbekiston)
YULDASHEV G. (O'zbekiston)
XOMIDOV G'. (O'zbekiston)
DADAYEV S. (O'zbekiston)
ASQAROV I. (O'zbekiston)
IBRAGIMOV A. (O'zbekiston)
ISAG'ALIYEV M. (O'zbekiston)
TURDALIYEV A. (O'zbekiston)
AXMADALIYEV Y. (O'zbekiston)
YULDASHOV A. (O'zbekiston)
XOLIQOV S. (O'zbekiston)
MO'MINOV S. (O'zbekiston)
MAMAJONOV A. (O'zbekiston)

ISKANDAROVA Sh. (O'zbekiston)
SHUKUROV R. (O'zbekiston)
YULDASHEVA D. (O'zbekiston)
JO'RAYEV X. (O'zbekiston)
KASIMOV A. (O'zbekiston)
SABIRDINOV A. (O'zbekiston)
XOSHIMOVA N. (O'zbekiston)
G'OFUROV A. (O'zbekiston)
ADHAMOV M. (O'zbekiston)
XONKELDIYEV Sh. (O'zbekiston)
EGAMBERDIYEVA T. (O'zbekiston)
ISOMIDDINOV M. (O'zbekiston)
USMONOV B. (O'zbekiston)
ASHIROV A. (O'zbekiston)
MAMATOV M. (O'zbekiston)
SIDDIQOV I. (O'zbekiston)
XAKIMOV N. (O'zbekiston)
BARATOV M. (O'zbekiston)

Muharrir: Sheraliyeva J.

Tahririyat manzili:

150100, Farg'ona shahri, Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.
Tel.: (0373) 244-44-57. Mobil tel.: (+99891) 670-74-60
Sayt: www.fdu.uz. Jurnal sayti

Bosishga ruxsat etildi:
Qog'oz bichimi: - 60x84 1/8
Bosma tabog'i:
Ofset bosma: Ofset qog'ozi.
Adadi: 10 nusxa
Buyurtma №

FarDU nusxa ko'paytirish bo'limida chop etildi.
Manzil: 150100, Farg'ona sh., Murabbiylar ko'chasi, 19-uy.

Farg'ona,
2022.

A.Mamadaliyev, X.Kushiyev, Z.Abdullayeva Sirdaryo viloyati sharoitida og'ir metallardan <i>Cannabis Sativa L.</i> o'simliklarining himoya qilishda fenolli tizimi	358
A.Turdaliyev, K.Asqarov, M.Aktamov Sug'oriladigan tuproqlarning biogeokimyoviy muammolari	363
ILMIY AXBOROT	
F.Madraximova Yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda hamkorlik texnologiyalari	369
M.Nasirov Badiiy matnning assotsiativ maydon tahlili.....	372
B.Muxtoraliyev Anvar Obidjon ijodi adabiyotshunoslik ko'zglasida	375
X.Mamatismoilova Tarixiy etnolisoniy jarayonlar va o'zbek xalqining milliy tili	379
K.Topvoldiyev Lingvokulturologiyada "sharq" konseptining masalalari.....	384
Z.Akbarova, D.Rustamova Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqida leksik sinonimlarni faollashtirish bosqichlari	388
Song Ho-Lim Chig'atoy turkiyning adabiy-uslubiy xususiyatlari.....	391
O.Uzaqova Ingliz va o'zbek tillarida kompyuter terminografiyasining lingvistik xususiyatlari.....	396
F.Anvarova Ilk o'rganuvchilarda ingliz tili o'qitishning pedagogik usullari	400
Sh.Iskandarova, S.Sotvoldiyeva Mavhum otlar va ularning o'zbek tilshunosligidagi tadqiqi xususida	404
M.Yusupova Evfemizmlar tasniflarining tahlili	407
F.Nurdinova Tarjimada so'z tanlash mahorati xususida.....	409
Sh.Sherg'oziyev «Boburnoma» matnidagi shaxslar tasvirida saj'i matavoziyning o'rni va ularning inglizcha tarjimalarda aks etishi.....	413
Z.Pazilova O'zbek va nemis tillarida dafn marosimi bilan bog'liq leksik birliklar tahliliga doir	416
Z.Axmedova Lingvokulturologiya nazaridagi rimlar.....	420
Sh.Dushatova Tabu so'zlar o'rganilishi va kelib chiqish tahlili.....	425
BIBLIOGRAFIYA	428

**CHIG'ATOY TURKIYNING ADABIY-USLUBIY XUSUSIYATLARI
(XIX ASR FARG'ONA TARIXIGA OID ASARLAR MISOLIDA)**

**A STUDY ON LITERARY STYLE OF MODERN CHAGHATAI TURKIC LANGUAGE
REPRESENTED ON 19 CENTURY'S CHAGATAI CHRONICLES**

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО СТИЛЯ ЧАГАТАЙСКОГО ЯЗЫКА,
ПРЕДСТАВЛЕННОГО В ФЕРГАНСКИХ ЛЕТОПИСЯХ В XIX ВЕКЕ**

*Song Ho-Lim*¹

¹Song Ho-Lim

– Samarqand davlat universiteti filologiya fakulteti
doktoranti.

Annotatsiya

Ushbu maqolada Qo'qon xonliga va uning keyingi mustamlaka davrlarida (1709-1917) turkiy tarixchilari tomonidan yozilgan turli chig'atoy manbalari ma'lumotlaridan foydalanilgan bo'lib, unda Farg'ona vodiysidagi o'troq turkiy musulmonlar (sart)ning ona tili – chig'atoy turkiyning adabiy-uslubiy xususiyatlari tahlil qilingan.

Аннотация

В статье использованы сведения из различных источников, написанные тюркскими историками периода Кокандского ханства и его постколониального периода (1709-1917 гг.), в которых родной язык оседлых тюркских мусульман (он же сарт) в Ферганской долине - литературно-исторический анализируются методологические особенности чагатайского тюркского языка.

Abstract

This article uses information from various sources written by Turkic historians during the Khoqand khanate and its post-colonial period (1709-1917), in which the native language of the settled Turkic Muslims (aka. Sart) in the Ferghana Valley - The literary and methodological features of the Chagatay Turkic are analyzed.

Kalit so'zlar chigatoy tili, ozbek tili, uyghur tili, forsiy, turkiy, forsiy adabiyot

Ключевые слова: чагатайский язык, узбекский язык, уйгурский язык, персидская литература, тюркская литература, персидская поэзия

Key words: Chagatai language, Uzbek language, Uyghur language, Persian literature, Turkic literature, Persian poetry.

KIRISH

Farg'ona vodiysi O'zbekiston, Tojikiston va Qirg'iziston yerlaridan iborat bo'lib, murakkab chegaralarga ega. Chegara chiziqlari bir-biri bilan shunday kesishib, kirishib ketganki, bir qancha joylarda anklavlar vujudga kelgan. Farg'ona vodiysi dashtlar, adirlar va tog'li hududlarni o'zida jamlagan rang barang va zich tabiiy muhitga ega. O'tmishda, Bobur Farg'onani mevali daraxtlar va donga boy bo'lgan intensiv o'lka deya tariflagan; *“Muxtasar viloyattur. Oshliq va mevasi farovon”* [1,1] Bu jihatlar Farg'onada qadim davrlardan turli etnik guruhlar jamlanishiga asosiy sabab bo'lib kelgan. Yaqin tarixiy manbalarga nazar solsak, Farg'ona yerlarida qipchoq, qirg'iz, o'zbek, sart va tojik etnik guruhlar mavjud bo'lganligiga guvoh bo'lamiz. Biroq, ayni u davrda ular zamonaviy tilda “xalq” tushunchasini ifodalovchi “millat” sifatida qayd etilmagan, balki “jamoat” yoki “toifa”ning tor doirasi bo'lgan qabila yoki kichik urug' sifatida uchraydi. Rossiya Imperiyasi tomonidan bosib olingan Markaziy Osiyodagi qozoq, qirg'iz, o'zbek va tojiklar keyinchalik Sovet Ittifoqidan ajralib, mustaqil “millat”ga aylandilar va o'zlarining milliy jamiyatlarini shakllantirdilar.

Unday bo'lsa, qolgan qipchoq va sartlar qayerga g'oyib bo'ldi? Binobarin, hozirgi o'zbek xalqining 3 yirik ajdodlari bor; o'zbeklar, qipchoqlar va sartlar. Tarixiy manbalarning xabar berishiga ko'ra hozirgi o'zbek xalqining tili, madaniyati va diniga eng yaqin bo'lgani na o'zbeklar va na qipchoqlar (ko'chmanchilar), balki shahar ahliga xos yaqqol jihatlarga ega bo'lgan sartlardir. Xususan, Qo'qon xonligiga oid tarixiy qaydnomalarda *Sart* terminologiyasi vodiyning o'troq turkiy musulmonlari uchun atama sifatida qo'llanilgan. [2] Biroq, ba'zi vohalik olimlar sartni etnik termin bo'lgan “tojik”ning sinonimi deb hisoblashadi. Masalan, Mahmudxo'ja Behbudiy sartlarni turkiy etnik guruh sifatida shakllanganligiga qarshi o'laroq “Oyna” jurnalida bir necha marta tanqidiy fikrlarini bayon etgan. [3] Ammo, u keltirayotgan dalillar asosan Buxoro va Samarqand hududlari bilan

bog'liq vaziyatga aloqador. Hamda Turkiston turklarining asosiy qismi bo'lgan vodiylilik o'troq xalqlar sart bo'lib bizdan ajralmasin degan pan-turkizm g'oyasi Behbudiy kabi jadicilar orasida keng tarqalgan.

Lekin "muxtasar" vodiyning etnik sharoitlari yirik vohaga nisbatan ham bir xil emas. Darhaqiqat, toshkentlik va vodiylilik mullolar, jadidlarning ko'pchiligi sart etnik guruhining mavjudligini tan olishgan. Misol uchun, toshkentlik jadidchi Muxtor Bakir o'zining "Turkiston" kitobida sartlarni "qiyofatlari ham siymolari jihati bilan tojiklarga o'xshash bo'lib, tillari chig'atoy shevasidagi turkchadir", "Sartlar Turkistonda ikki yarim milliyon qadar bo'lib, ko'proq shaharlarda turalar." deb yozgan. [4,41]

1. Farg'ona vodiysi sartlari qaysi tilda so'zlashgan?

Farg'ona vodiysidagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat haqida xabar beruvchi XIX asr chig'atoy tarixiy manbalariga qarasaq, sart va tojik o'rtasidagi chegara yanada oydinlashadi. Qo'qon xonligining yuksalishi va tanazzuli haqida batafsil ma'lumot beradigan "Tarixi Turkiston" asarining bayonlari "Qozoqiyya", "Qirg'iziyya", "O'zbekiyya" va "Sartiyya"larni Farg'onadagi asosiy etnik guruh sifatida tasniflaydi. Kitobning muqaddimasida muallif Mullo Olim Maxdum Hoji ushbu tarixni yozishga bo'lgan istagi sababini quyidagicha tariflaydi:

"xususan tavoif-i atarok (turklar) va o'zbeklar o'tgan urug' va qabilalarini yodda tutmoqqa g'oyitda harakat qiladurlar. Ammo bizning Turkiston Sartiyyalari tarixga ko'p ahamiyat bermay ikki uch otadan ilgari o'tgan salafalarini va ularni zamonalaridagi hikoyat va voqeatlarni aslo bilmaydurlar. [...] Farg'ona va Xo'qand xonlari va ularning ahvollarini ba'zi tavorixlardan va ko'hna sol odamlardan va ham xud kamina o'zim eshitgan va ko'rganlarimni soda va rasmi chig'atoy turk tilida musavvad aylab Tarixi Turkiston nom qo'yib shuru' qildim." [5, 4]

Muallif sartlarning millatchilik tuyg'usini qo'zg'atishni xohlaydi, chunki ular o'zbek va boshqa turkiy qabilalarga qaraganda o'zlarining etnik o'ziga xosligiga be-e'tibor edilar. Shu yerda biz sartlar foydalangan til "chig'atoy turkiy" tili bo'lganiga diqqat qilamiz. U holda, chig'atoy turkiy o'zi nima? Buni "Shajarai Turk" muallifi Abulg'oz Bahodurxonning yozuvlari orqali bilib olamiz;

"Bu tarixni yaxshi va yomon barchalar bilsin deb turkiy tili birlan aytdim. Turkini ham andak aytibman kim, besh yashar og'lon tushunar bir kalima chig'atoy turkisidan, forsidan va arabidan qoshmayman, ravshan bo'lsin deb, agar ajalning unday kelmasa ushbu kitobni forsi tili birlan murassa' etmok ko'ngilimda bor" [6, 36]

"Shajarai Turk" asari aslida o'qishga juda oson bo'lgan turkiy tilda, arab-fors lug'ati va iboralari qo'llanmagan holda yozilgan. Boshqacha aytganda, chig'atoy turkiy tili ko'chmanchi "turkiylar" uchun tushunishga biroz qiyin bo'lgan til ekanligini taxmin qilish mumkin. Ammo madrasada arab-fors tillaridan tahsil olgan o'troq turkiy xalqlar uchun bu unchalik qiyin emas edi. Misol uchun, zamonaviy o'zbek adabiyotining eng mashhur ramziy qahramoni Furqat (Zokirjon Xolmuhammad o'g'li) chig'atoy turkiy tilida so'zlashgan va yozgan, hamda o'zini hech qachon "o'zbek" yoki "turk" deya tanishtirmagan. U o'zini "sart" deb hisoblagan.

"Andin Merv, Oshxobod, va Uzun-odo to Batumigacha ul otish aroba ichida Sartiyya xalqidin tanho o'zim erdim. va boshqalari hamma Armeni va 'Ajim (Eroni) va Dog'eston xalqi erdilar. Bu qadar yo'lda kelguncha faqat Rossiya xalqi birlan so'zlashib keldim." [7, 223-224]

Furqatning asarlari asosan chig'atoy turkiyda yaratilgan bo'lib, uning she'rlarida arab-fors tillari unsurlari ko'p uchraydi. U chig'atoy turkiyning yana bir davomchisi bo'lmish uyg'urlarga ham quyidagicha munosabatda bo'lgan:

"Ul tariqa nag'malar chalishib ashula aytganlarida erkak va xotinlari birdan qo'shilib o'ynaydir. Ularning ashula va xonishlari Rossiya qo'l ustidagi sartlarning xonishga o'xshash bo'lib, ba'zi vaqtda "ura" deganday eshitiladi. Xitoy qo'l ustidagi sartlarning xotin va qizlari (bunaqa) bo'ladir. Rossiya qo'l ustidagi sartlarni qiz va xotinlari erkaklar bilan aralashmaydidir." [8, 250-251]

2. Chig'atoy turkiyning adabiy-uslubiy xususiyati

Xo'sh, XIX asrda Farg'onadagi chig'atoy turkiyning adabiy uslubi qanday edi? Avvalo, sart xalqi ikki tilli (turkiy-forsiy) yoki uch tilli (turkiy-arabiy-forsiy) so'zlaguvchi bo'lganini unutmasligimiz lozim. Furqat kabi sartlarning aksariyati madrasada arab va fors tillarini chuqur o'rgangan, lekin ular uyda va turkiy jamoada turkiy tilda so'zlashgan. Bu hol hozirgi Buxoro yoki Samarqanddagi tojiklarning o'zbek jamoat joylarida o'zbek tilida muloqot qilib, oila davrasida esa tojik tilida

gaplashishiga o'xshaydi. Hozirgi O'zbekiston poytaxti Toshkentda esa rus tili ziyolilar orasidagi *lingua franca* bo'lib, ko'pgina ilmiy ishlar ayni shu tilda yoziladi. O'zbek adabiyotining adabiy uslubiga ham rus uslubining ta'siri seziladi. Xuddi shunday, sart yozuvchilarning asosiy qismi fors adabiy uslubining afzalliklaridan foydalanganlar. Bunday yo'nalish XIX -asrda sart tarixchilari orasida keng urf bo'lgan.

Forsiy She'riyat - "Tarixi Turkiston" asarining har-bir bobi o'rtasida forsiy she'rlar uchraydi. Bu esa muallifning zullisonayn ijodkor ekanligini isbotlab, uni ham turkiy ham forsiy tillarda ijod qila olganligini ko'rsatadi. Bobning asosiy qismi yakunlangach, odatda muallif shu bobga tegishli forsiy she'r keltiradi.

"Tarixi Turkiston"dan tashqari, Mirzo Olim Toshkandiy ibn Mirzo Rahimning "Ansob us-Salotin va Tavorix ul-Xavoqin (Sultonlar shajarasi va xoqonlar tarixi)" tarixiy asarida ham forsiy she'rlar keng qo'llanilgan. Lekin barcha chig'atoy yilnomalarida ham forsiy she'rlar mavjud emas. Bu muallifning fors tilini qanchalik yaxshi bilishi va uning yozish qobiliyati qay darajada ekanligiga bog'liq. Shuningdek, ayrim yozuvchilar forsiy nazm o'rniga turkiy she'rlardan foydalanishgan. Masalan, Ishoqxon To'ra Ibratning "Tarixi Farg'ona" asarida forsiy she'rlardan ko'ra turkiy o'rindoshlar ko'p uchraydi.

Takror - Chig'atoy yilnomalarining aksariyatida sinonim so'zlarning takrorlanishi mavjud. Hozirgi o'zbek adabiyotida bunday xususiyat bo'lmasa-da, XIX -asrda Markaziy Osiyoda "takror" nafaqat chig'atoy adabiyotida, balki fors adabiy uslubining konkret tarzi sifatida ham qo'llanilgan. Fors tili so'zlashuvchilari soni jihatidan G'arbiy Turkistonga nisbatan kamroq bo'lgan Sharqiy Turkistonda ham "takror" badiiy uslubning keng tarqalgan yo'nalishi hisoblanadi. Masalan, "Tarixi Hamidiy" muallifi Sayramiy o'z kitobining muqaddimasida takror uslubidan keng foydalangan. Biroq, bu adabiy vosita faqatgina paragrafni bezash uchun xizmat qilgan va muallifning arab-fors tili bo'yicha mahoratini ko'rsatgan.

{Mahmūl-i faqīr al-ḥaqīr wā kaṭīr al-taqṣīr}, a'nī Mullā Mūsā ibn Mullā 'Isā K'āja Sayrāmī, bu farīqada {arz-i inkisār wā 'ajz iftiqāriq} birlā ma'lūm qiladurlar kim, bu Moğulistān yurtlari qadim al-ayyām musulmān kānlaridin keyin fağfūr-i činğā {tābe' wā munqād} bolup bir yuz yigirma beş yāki bir yuz ottuz beş yil muddati otgandin song, {taqadīr azalī wā mašaytu lam-yazalī} arada wā taqadīr birlā islām āftābi šu'ā'ī bu syā šahr Moğulistān yurti ahāli farqi – sarlariğā tulū' yetip wā zalmat buluti 'adam ma'daniga yašinip Kučar mamlakatidin Rāšid al-Dīn K'ājam wā Kotandin Mullā Ḥabib-Allah Ḥājī wā Tunganīlar bir birlari {sa'y wā kūšīš} bil-āšāla {kān wā pādīšāh} bolup kāfirarğā mustūlī (b)olup ḥukūmlarini jāri qilip, {jang-i ğazāt wā qatl-i 'ām}ğā sa'y-i {kūšīš wā kešīš} mā-lā-kalāmlar körgüzüp turğan ḥāl-i maqāllarda Farğāna wilāyatidin Muḥammad Ya'qūb Bek Qūšbegi nām bir bahādur-i nāmdār, šāhib-i tadbir 'alā maqām istīlā' tapip ḥukūmlarini jāri qilip altā yildin keyin tāriq bir ming ikki yuz sakkiz altā bolğanida 'aql idārgi kalq nafsāniğā ğālib kelip özini balki bu yettā šahr ahlini janāb {ḥurmatlu wā jalālatlu}, kalifa-i rūy-i zamīn, dawlat 'aliya wā 'osmāniyya dawlat wā ḥimāyatlarīğā {mu'in wā muqarrir} qilip tašlap... [9, f1a]

Qavs {} ichidagi barcha so'zlar takror qo'llanishdir. Masalan, tobe' va munqad so'zlarining ma'nolari bir birga o'xshash. Ko'makchi fe'l vazifasida kelganda esa ot yoki sifat bo'lib qo'llanilishidan tashqari, izofa yordamida murakkab gaplarda ham ishlatiladi.

Izofa - Aksariyat chig'atoy adabiyotida nafaqat so'z qo'llanishi, balki grammatik jihatdan ham farqlanadigan holatlar ko'p. Xususan, hozirgi o'zbek va uyg'ur adabiyotida kam uchrovchi, fors tili grammatik elementi bo'lmish "izofa" XIX asr adabiy uslubida keng ishlatilgan. Shuning uchun asl nusxani arab va fors tillaridan zaruriy bilimlarsiz to'g'ri tarjima qilib bo'lmaydi. [10, 33] Izofa hind-yevropa tillarining o'ziga xos xususiyatidir. Ingliz tilida izofa vazifasini "of" bajaradi;

Misol 1

*fağfūr-i čin [forsiy]
Emperor of China [ingliz]
činning fağfūri, čin fağfūri [turkiy]*

Misol 2

*kalifa-i rūy-i zamīn [forsiy]
caliph of surface of the earth [ingliz]
zamīn rūyidagi kalifa [turkiy]*

Qolaversa, yuqorida ta'kidlanganidek, bu grammatik element turkiy adabiy uslubga xos bo'lmagani uchun "Shajarai Turk" asarida izofa qo'llanilmagan. Darhaqiqat, mashhur turk adibi Doktor Rizo Nur "Shajarai Turk"ni 1925 yilda tarjima qilib nashr etganida kitob nomini "Turk Shajarasi" deb o'zgartirgan. Chunki sof turkiy til matnida hech qachon izofa uchratmaysiz. Shuningdek, asl chig'atoy arab yozuvida izofani ifodalash uchun belgi ham kam holatlarda uchraydi. Binobarin, fors tilini bilmagan oddiy turkiy xalq chig'atoy turkiy kitoblarini o'qib, tushuna olmaydi. Shuning uchun ham Abulg'oz Bahodur turkiy xalqlarning nasl-nasabini tushuntirishda izofadan foydalanmagan. Uning fikricha, "turk" faqat Mo'g'ul imperiyasining avlodlari bo'lgan ko'chmanchi xalqlarning nomidir.

1876-yilda Qo'qon xonligi tugatilganidan keyin sartlarning ko'pchiligi hech ikkilanmay buyuk Rossiya imperiyasi bilan savdo faoliyatini davom ettirdilar va bu orada Usmonli imperiyasidan yangi madaniy qadriyatlar va turkiy millatchilik g'oyalarini o'zlashtirdilar. Sartlar aslida e'tiqodli musulmon bo'lib, islom dinini chuqur o'rganish uchun madrasada arab va fors tillaridan ta'lim olganlar. Biroq, aynan ulardan ba'zilar islom tamadduni duch kelayotgan inqirozni hammadan ko'ra oldinroq anglaganlar. Jadidlarning sa'y-harakatlari sartlar o'zlarining taraqqiyotdan ortda qolayotganliklarini ich-ichidan o'ylaganliklarini ko'rsatadi. Shunday qilib, sartlar o'zlarini "turk" sifatida qaytadan yaratdilar va Rossiya imperiyasi boshqaruvidagi yangi paydo bo'lgan Turkiston mustamlakasida o'zbeklar va qipchoqlarni birlashtirishda ma'rifatchi sifatida katta rol o'ynadilar.

Chunonchi, mustamlaka yillaridagi chig'atoy turkiy tili boy sart savdogarlari homiyligidagi maktablar va bosmaxonalar ko'payib borishi natijasida standart turkiy tilga aylana boshlagan. Shu bois, mavjud chig'atoy turkiy adabiyotida tez-tez qo'llanilgan arab alifbosi ham fors tilidan ko'ra turkiy talaffuzga mos keladigan qilib takomillashtirildi. Bundan tashqari, 1920-yillardan boshlab Markaziy Osiyoning keng ko'lamlari kommunistlashish jarayoni madrasa ta'lim uslubi va an'anaviy islom ta'limini maorif tizimidan yanada siqib chiqara boshladi. Sovet davrida esa rus tilining hukmronligi fors tiliga nisbatan ko'tarilib ketdi va tabiiyki ikki tilli sartrlar maktabda rus tilini o'rganishga ko'proq harakat qila boshladilar. O'zbek adabiyotida 1920-yillaridan boshlab yuqorida sanab o'tilgan *forsiy she'riyat*, *takror*, *izofa* unsurlarining sezilarli darajada qisqargani yoki yo'qolganini ko'rish mumkin.

XULOSA

Qo'qon xonligi davrida yaratilgan tarixiy asarlar, asosan, ayni vaqtda xattot va iste'dodli ijodkor bo'lgan mullolarning shaxsiy ijodi yoki hukmdorlarning saltanatga egalik maqomini tasdiqlovchi asarlardan iborat bo'lgan. Qalam tebtargan ko'plab sartlar tarix yozishni tasviriy san'atning bir turi sifatida hisoblashgan. Binobarin, o'sha davr tarixchilari orasida "Tarixi Ali Quli" asari muallifi Muhammad Yunusjon Shig'ovul Toshkandiy kabi siymolar ham mashhur xattot ham zullisonayn (forsiy-turkiy) adib sifatida e'tirof etilgan. Shu bois, o'sha davr tarixshunosligida badiiy asarlar yaratishda forsiydan foydalanilib, fors adabiy uslubi chig'atoy adabiy uslubiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ammo, mustamlakachilik davrida esa jadidlarning jamoatchilikni o'z siyosiy g'oyalarini ro'yobga chiqarishga qaratilgan harakatlari doirasida ko'plab tarixiy kitoblar nashr etilgan. Shuning uchun, aksar hollarda rasmiy uslubga solingan matniy yozuv va tizimli grammatik elementlarni topish mumkin. Demak, jadidlar davridan boshlab turkiy yozuvchilar orasida fors adabiy an'analari asta-sekin yo'qola boshlaganini ko'rishimiz mumkin. Sovet davrida chig'atoy turkiy tili o'zining "o'zbek tili" deb ataluvchi yangi nomini olib, milliy til maqomini egallaganligi sababli, undan arab-fors unsurlari deyarli chiqarib tashlandi. Bu Turkiya Respublikasida Otaturk tomonidan amalga oshirilgan sof turkiy regressiya siyosatiga o'xshash. Biroq Turkiyada olib borilgan "tozalash" ishlari islomgacha bo'lgan qadimgi turkiy til me'yorini o'rnatgan bo'lsa, o'zbek me'yori esa chig'atoy turkiyda uchrovchi ortiqcha arab-fors tillari adabiy uslubi unsurlarining bir qismini yo'q qildi xolos. Shundan so'ng o'zbek tili yangi rus so'z birlilari, rus adabiyotining ma'muriy terminlari va yangi materiallarga oid an'analarni qabul qila boshladi.

ADABIYOTLAR

1. Zahir ud-Din Muhammad Babur, (eds.) 間野 英二. 『バーブル・ナーマの研究 I 校訂本』京都: 松香堂. 1995.
2. Masalan, 1) Mahmud Hokim Yayfoniyning yaqin tarixga oid "Xullas at-Tavorix" asari. 2) Muhammad Fozilbek Qozi Muhammad o'g'lining "Mukammal Tarixi Farg'ona" asari 3) Ishoqxon To'ra Ibratning "Tarixi Farg'ona" asari. 4) Mullo Aziz ibn Mullo Muhammad Rizo Marg'inonining "Tarixi Azizi" asarlarida sartlar tojiklardan boshqa millat sifatida keltiriladi.

ILMIY AXBOROT

3. Maḥmūd K̲w̲āja Behbūdī. «Oyna» jurnali, 1915 yil, 22, 23, 25, 26-sonlar, 314-315, 338-340, 386-388, 478-480 betlar.
4. Muḳtār Bakir. *Tūrkiṣtān: Juḡrāfi, Tārīḳī, ham ‘Amrānī jihatlardan (birinči tab‘)*, Tashkent: Barādarān K. ham M. Bākiroflar wa Qompaniyasi Tijāratḳānasi. 1918.
5. Mullā ‘Alim Maḳdūm Ḥājī. *Tārīḳ-i Turkistān*, Tashkent: Turkistān General Gūbernaṭūri bāšmaḳānasi. 1915.
6. ‘Abū al-Ġāzī Bahādur Ḳān, (eds.) Bārūn De Mazūn. *Šajara-i Tūrḳ*, St. Petersburg: Akademiya-i Imperāṭūriya-i bāšmaḳānasi. 1871.
7. Dākirjān Furqat (eds.) Xalid Rasul. *Dākirjān Furqat Majmū‘asi: ikkinči jild*, Tashkent: Sharqshunoslik Instituti. 1990.
8. Dākirjān Furqat (eds.) Xalid Rasul. 1990.
9. Mullā Musā b. Mullā ‘Īsā Sayrāmī. *Tārīḳ-i Ḥamidī*, Lund University Library: Jarring Prov. 163. 190?.
10. Song Ho-Lim, Hussamiddin Tuyg‘un, “Boburnomaning hozirgi o‘zbek va uyg‘ur tiliga tarjimasini bo‘yicha qiyosiy tadqiqot – sifat va ravish masalasiga e‘tibor qaratiladi” *SamDU Ilmiy Axborotnoma*, 2022 yil 2-son.